

به نام خداوند
جان و خرد

درس ۱۰

ایران در دوره غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی

کانال ارتباطی

@bahramsh49

کانال ایران و جهان در رهگذر تاریخ

@tiranvjahan

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

هدف

آشنایی با تحولات سیاسی، اقتصادی
اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره
غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی

غزنویان

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

چگونگی ورود ترکان به ایران

در جریان لشکرکشی های جهادی مسلمانان به ماوراءالنهر و سرزمین های آن سوی رود سیحون در سده های نخست هجری، شماری از ترکان به صورت فردی یا طایفه ای و قبیله ای به دین اسلام گرویدند و به درون قلمرو اسلامی راه یافتند. عده زیادی از آنان به دلیل استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند به خدمت دربار عباسیان و امیران مسلمان درآمدند. شماری از آنان حتی به مراتب و مناصب بالای نظامی دست یافتند.

غزنویان

الپتگین

الپتگین از جمله این افراد بود که در دربار سامانیان به مقام سپهسالاری رسید. او در میانه قرن چهارم هجری قمری (۳۵۰ ق) در شهر غزنه (غزنی / غزنین) در کوهستان های نواحی شرقی افغانستان کنونی که مرز (تغر) شرقی سرزمین های اسلامی با هند غیرمسلمان محسوب می شد، زمینه ایجاد حکومتی محلی را فراهم کرد.

تأسیس سلسله غزنویان توسط محمود

در هنگامه ضعف سامانیان، محمود فرزند سبکتگین و نوه الپتگین که سپهسالار سامانیان در خراسان بود، در شهر غزنه حکومتی مستقل تأسیس کرد که در تاریخ ایران به حکومت «غزنویان» مشهور است. وی سپس به تدریج بر تمامی نواحی خراسان و بخشی از قلمرو سامانیان سلطه یافت.

محمود همچون دیگر فرمانروایان هم عصر خود، از ابتدای تأسیس حکومت خود در پی کسب حمایت خلیفه عباسی، القادر بالله، برآمد. او بسیاری از اقدامات سیاسی مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا (غزا) و به بهانه مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می داد.

به همین دلیل به ری که تحت حاکمیت آل بویه شیعه مذهب بود، حمله برد (۴۲۰ ق) و پس از تصرف آن بسیاری از علما و مردم شهر را به بهانه اسماعیلی بودن به قتل رساند و کتابخانه مهم آنجا را به بهانه وجود کتاب های فلسفه به آتش کشید.

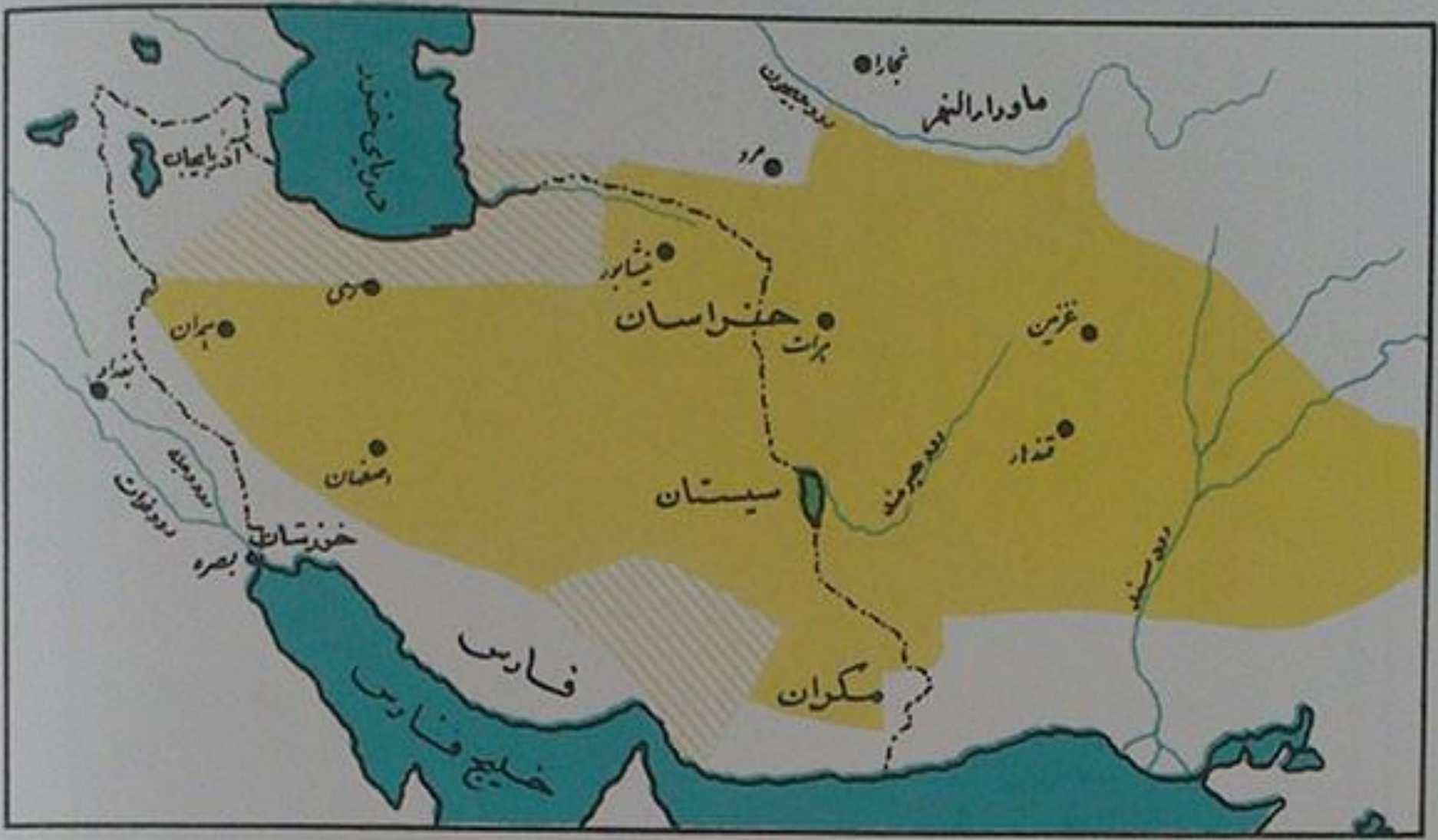
لشکرکشی های سلطان محمود

از جمله حوادث مهم دوران حکومت محمود غزنوی لشکرکشی های در پی وی به هند بود. او به بهانه جهاد در راه خدا بارها به هند حمله کرد؛ در حالی که هدف و انگیزه اش از این حملات، دستیابی به ثروت فراوان هند از طریق غارت معابد و پرستشگاه های آن سرزمین بود.

جانشینان سلطان محمود

پس از محمود، پسرش مسعود نیز سیاست پدر را در حمله به هند ادامه داد و این سیاست از جمله عواملی بود که سبب شد وی از وضعیت مردم، به خصوص سکنه خراسان که در زیر بار فشار مالیاتی حکام وی به شدت آسیب دیده بودند، غافل بماند. از این رو، هنگامی که سلجوقیان به فرماندهی طغرل به شهرهای خراسان هجوم آوردند، مردم دروازه شهرها را به روی مهاجمان گشودند. به دنبال شکست مسعود غزنوی از سلجوقیان در نبرد سرنوشت ساز دندانقان (۴۳۱ ق)، سلطه غزنویان بر خراسان پایان یافت، اما حکومت آنان بر مناطقی از سرحدات شرقی ایران (افغانستان کنونی) و شمال غربی هند تا اواخر قرن ششم هجری ادامه داشت.

قلمرو غزنویان

سلجوقیان

تأسیس سلسله سلجوقی

سلجوقیان طایفه‌ای از **ترکان** بودند که پس از گرویدن به اسلام، نخست در ماوراءالنهر و سپس در خراسان مستقر شدند. **طغرل سلجوقی** پس از تصرف نیشابور، این شهر را به عنوان مرکز حکومت خود برگزید (۴۲۹ ق). او سپس شهرها و مناطق مختلف ایران را یکی پس از دیگری تسخیر کرد. وی سرانجام به **بغداد رفت و خلیفه عباسی** را از تسلط آل بویه شیعه‌مذهب درآورد و خود را **مُنجی خلافت معرفی کرد (۴۴۷ ق)**. خلیفه نیز حکومت ایران و عراق را به او بخشید و دستور داد که نام وی را در خطبه بخوانند و سکه به نام او زنند. خلیفه همچنین لقب **«سلطان رکن‌الدوله»** را به طغرل داد.

ارسالان سلجوقی

در زمان آلب آرسلان، جانشین طغرل، سلجوقیان در نبردی بزرگ که در ملازگرد رخ داد (۴۶۳ ق)، سپاهیان امپراتوری روم شرقی را شکست دادند، امپراتور را اسیر کردند و آسیای صغیر را به متصرفات خود افزودند. در آن زمان قلمرو سلجوقیان از رود سیحون در شرق تا دریای مدیترانه گسترش یافت. این وسیع ترین قلمرو یک حکومت در ایران دوران اسلامی بود. توسعه قلمرو سلجوقیان در آسیای صغیر، موجب مهاجرت قبایل و طوایف ترک به آن منطقه و تغییر اوضاع سیاسی و فرهنگی این ناحیه شد.

دوران ملک‌شاه سلجوقی

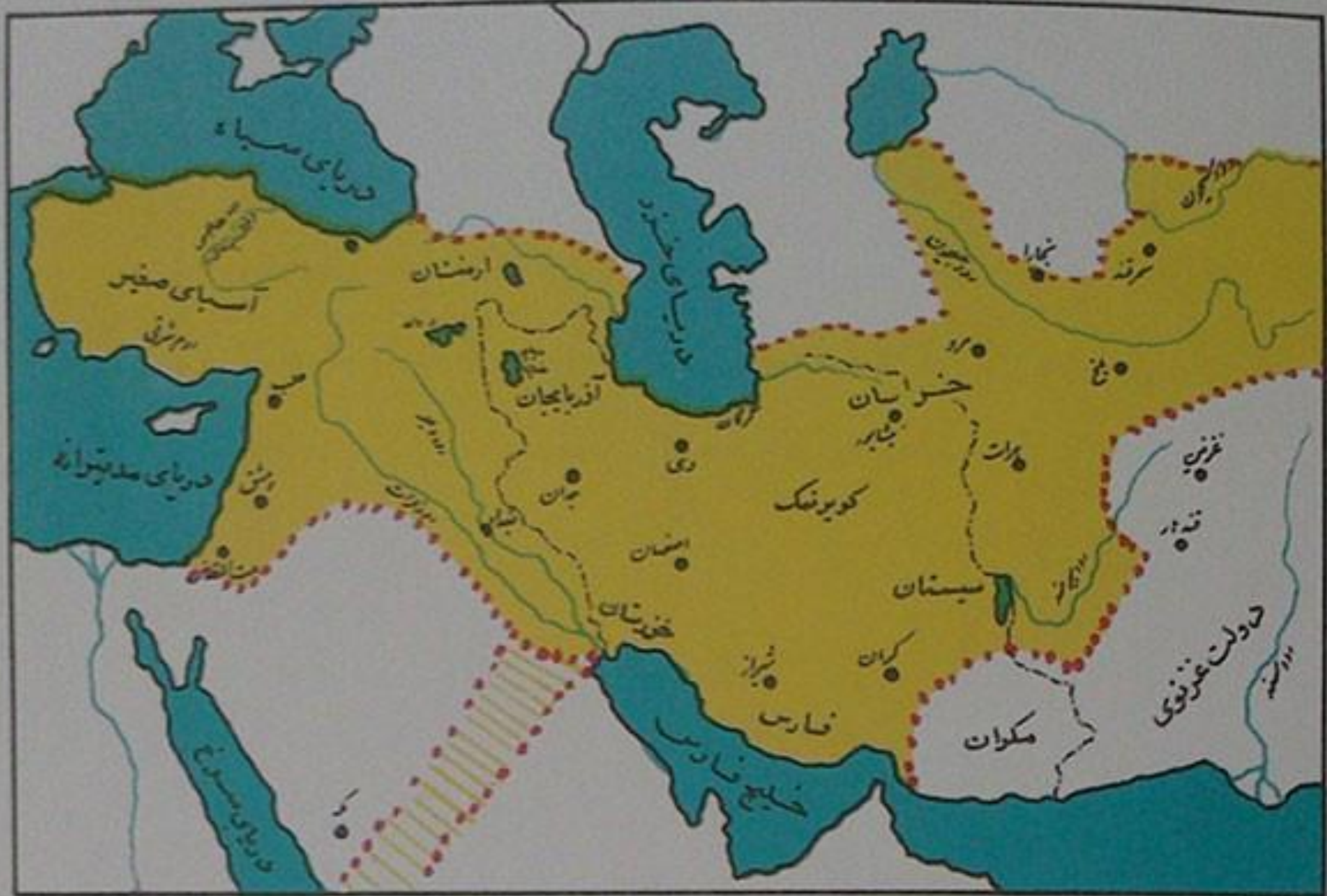
در زمان ملک‌شاه سلسله سلجوقی به اوج قدرت رسید و در نتیجه بیشتر خاندان‌ها و حکومت‌های محلی از بین رفتند و یا به اطاعت سلطان سلجوقی گردن نهادند. به دنبال مرگ خواجه نظام‌الملک و ملک‌شاه، حکومت سلجوقیان در اثر اختلافات فراوان بر سر قدرت و جانشینی دچار ضعف شد و سرانجام قلمرو این حکومت به دو بخش غربی و شرقی تقسیم شد.

ضعف و سقوط دولت سلجوقی

تلاش سلاطینی مانند **سنجر** برای احیای شکوه گذشته، به دلیل **درگیری‌های داخلی** و نیز **هجوم اقوام مهاجمی همچون قراختائیان و غزها** این آرزو محقق نشد. شکست سلجوقیان از قراختائیان (۵۳۶ ق) در **نبرد قَطوان** منجر به از دست رفتن **ماوراءالنهر** شد.

از سوی دیگر اقوام **غز** به **نواحی خراسان و سپس دیگر نواحی قلمرو سلجوقی** هجوم آوردند که در اثر آن آسیب‌ها و خسارت‌های زیادی به شهرها و نواحی مسکونی قلمرو سلجوقی وارد شد. به دنبال این حوادث، **قلمرو سلجوقی در ایران بین امیران مختلف تقسیم شد و رقابت و کشمکش بر سر قدرت، حکومت سلجوقی را بیش از پیش تضعیف کرد.** با پیروزی **تکش خوارزمشاه** بر آخرین سلطان سلجوقی (۵۹۰ ق)، دولت سلجوقیان **منقرض شد** و **خوارزمشاهیان قدرت را به دست گرفتند.** علاوه بر عوامل فوق، **مبارزات اسماعیلیان در ایران و نیز قدرت گرفتن اتابکان در نواحی زیر سلطه سلجوقیان نیز در ضعف و زوال این دولت مؤثر بودند.**

قلمرو فرمانروایی سلجوقیان

خوارزمشاهیان

تأسیس سلسله خوارزمشاهیان

خوارزم، یکی از مناطق آباد ایران زمین در قرون نخستین و میانه اسلامی بود. به حاکمان ناحیه خوارزم، خوارزمشاه گفته می‌شد. خاندان حاکم بر این منطقه با وجود استقلال داخلی، از سلجوقیان اطاعت می‌کردند. در زمان سنجر، آتسبز، حاکم خوارزم با مشاهده ضعف حکومت سلجوقی ادعای استقلال کرد. جانشین او، تگش با شکست دادن طغرل سوم آخرین سلطان سلجوقی، بر بخش وسیعی از ایران تسلط یافت. سلطان محمد خوارزمشاه نیز توسعه‌طلبی را وجهه همت خود قرار داد و غوریان، قراختاییان و ملوک مازندران را برانداخت و بر کرمان نیز مسلط شد.

روابط سلطان محمد خوارزمشاه و خلیفه عباسی

در زمان سلطان محمد روابط خوارزمشاهیان با خلافت عباسی، به دلیل این که حکومتش مورد تأیید خلیفه عباسی قرار نگرفت، به تیرگی گرایید. او که به بهانه عدم لیاقت خلیفه عباسی و با اعلام این که حکومت حق سادات حسینی است، یکی از سادات حسینی را برای جایگزینی خلیفه با خود همراه کرده بود، به بغداد حمله کرد اما به دلیل برف و سرمای شدید حمله وی در همدان متوقف شد.

سقوط خوارزمشاهیان

بزرگترین خطا و بی تدبیری سلطان محمد خوارزمشاه، بهانه دادن به دست مغولان برای حمله به ایران بود، که در اثر آن بخش‌هایی از ایران در معرض قتل و غارت سپاهیان چنگیز قرار گرفت و حکومت خوارزمشاهیان نیز ساقط شد

قلمرو فرمانروایی خوارزمشاهیان

نظام اداری

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

نظام اداری غزنویان

فرمانروایان غزنوی به خوبی دریافته بودند که برای اداره قلمرو رو به توسعه خود به تشکیلات دیوانی و دیوان سالاران ایرانی نیاز دارند. از همین رو بسیاری از دیوان سالاران حکومت سامانی و حتی برخی از دیوان سالاران حکومت آل بویه را به خدمت گرفتند.

دیوانسالاران ایرانی و نظام اداری سلجوقیان

سلجوقیان نیز از آغاز حکومت با به کارگیری دیوانسالاران ایرانی همچون عمیدالملک کندی و خواجه نظام الملک توسی نظام اداری ایران را کامل تر و گسترده تر کردند. در این بین نقش نظام الملک در ساختار نظام اداری ایران عصر سلجوقی به اندازه‌ای برجسته است که دوران وزارت وی را می‌توان «عصر نظام الملک» نامید. خواجه نظام الملک در تلاش بود که با تقویت حکومت مرکزی از طریق تقویت و توسعه نظام اداری مدّ نظر خود که مبتنی بر میراث اداری کهن ایرانی بود ضمن ایجاد ثبات و استمرار، با نیروی سرکش امیران و نظامیان سلجوقی که به سنت های قبیله ای خود همچنان وفادار بودند، مقابله کند. این چالش مداوم، منجر به تقابل دو نیروی مخالف شد که در تاریخ ایران به نام تقابل اهل قلم (دیوان سالاران) و اهل شمشیر (نظامیان) معروف گردید.

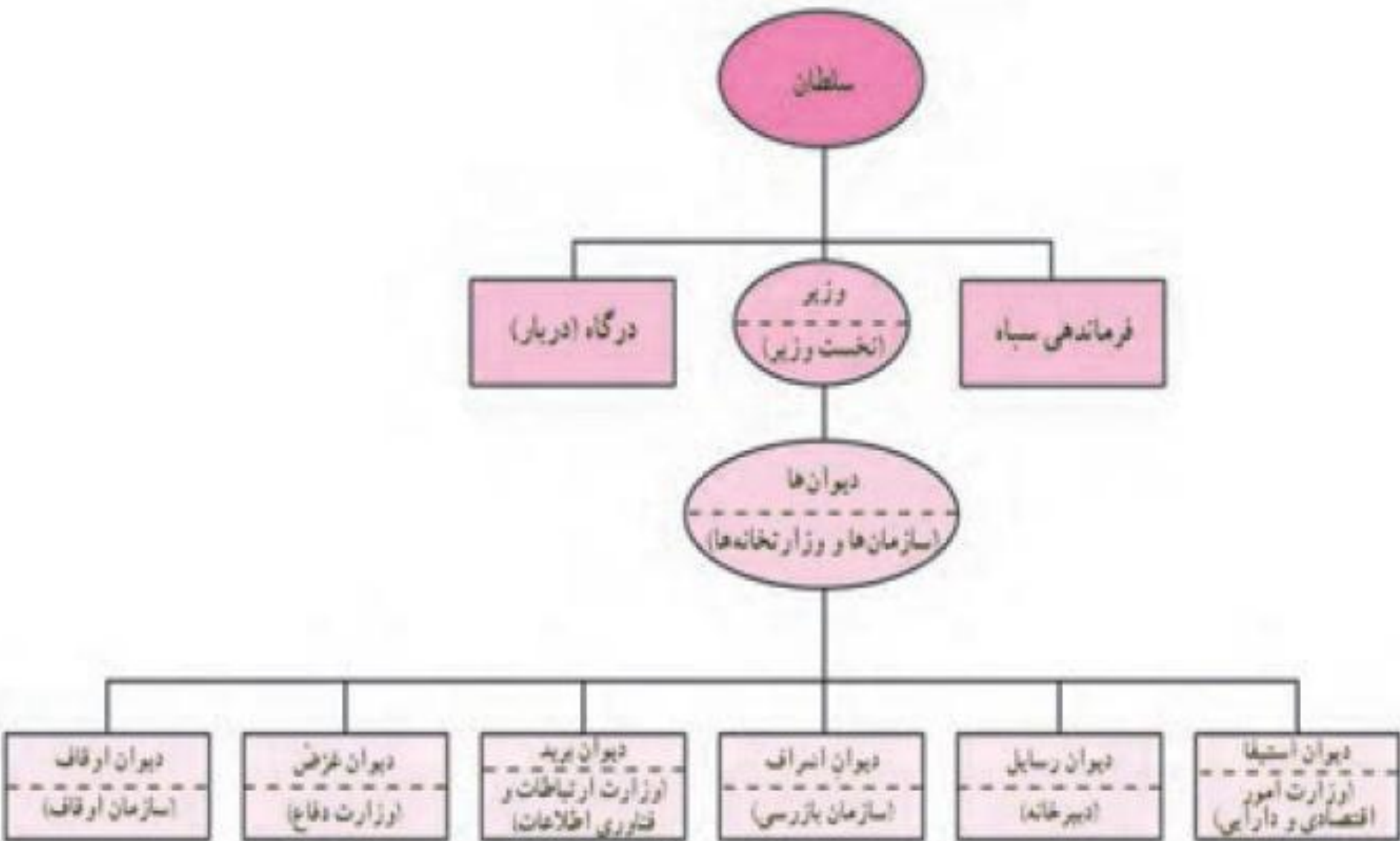
ویژگی‌های نظام اداری سلجوقیان

در عصر سلجوقی، دیوان وزارت که در رأس آن وزیر قرار داشت به شکوه‌مندی بی‌نظیری رسید. هم‌دیوان‌های سلجوقی زیر نظر وزیر کار می‌کردند. با این حال وزیر در منصب خود هیچ امنیتی نداشت و آنچه سبب تداوم کار وی می‌شد، اراده و خواست سلطان بود. اگر سلطان بنا به دلایلی از وزیر رنجیده یا از موقعیت وی به هراس می‌افتاد، عزل یا قتل و مصادره اموال در انتظار او بود.

نظام اداری خوارزمشاهیان

نظام اداری دوره خوارزمشاهی تداوم نظام اداری سلجوقی بود، با این تفاوت که اختیارات برخی دیوان‌ها نسبت به دوره سلجوقی کم شد، برخی دیگر تغییر نام یافت و برخی دیوان‌های جدید نیز تشکیل گردید. به عنوان نمونه در این دوره قدرت و نقش وزیر نسبت به دوره سلجوقی به شدت کاهش یافت و حتی در مواردی منصب وزیر حذف شد.

نمودار نظام اداری - دیوانی

نام دیوان	توضیحات
استیفا	استیفا به معنای تمام گرفتن و طلب تمام کردن است. دیوان استیفا یا دیوان بیت‌المال و دیوان خراج، معادل وزارت امور اقتصادی و دارایی امروزی بوده است. این دیوان به ریاست مستوفی یا مستوفی‌الممالک به امور مالی یعنی محاسبه و گردآوری درآمدها (مالیات‌ها) و هزینه‌ها (مخارج) رسیدگی می‌کرد.
رسایل	دیوان رسایل یا دیوان انشا به ریاست صاحب دیوان رسالت، وظیفه داشت احکام و نامه‌های حکومتی را نگارش، تنظیم، ثبت، دریافت و ارسال کند. عده زیادی دبیر در این دیوان مشغول کار بودند.
برید	دیوان برید یا چاپارخانه به ریاست صاحب برید، وظایفی شبیه اداره پست امروزی داشته است. چاپارهای این دیوان وظیفه داشتند علاوه بر انتقال پیام‌ها و نامه‌های حکومتی از مرکز به ولایات و بالعکس، برای فرمانروا خبرگیری و به نوعی جاسوسی کنند.
اشراف	دیوان اشراف مشابه سازمان بازرسی کنونی بوده است. این دیوان به ریاست مشرف بر دخل و خرج کشور و عملکرد دیوانیان به ویژه مستوفیان نظارت می‌کرد.
عزّض	دیوان عزّض به ریاست عارض تقریباً معادل وزارت دفاع کنونی بود و بر امور اداری و مالی و تدارکاتی سپاه، از قبیل آمار سپاهیان، پرداخت و حقوق و مواجب آنان نظارت می‌کرد.

اوضاع اجتماعی اعتقادی

اوضاع اجتماعی (جمعیت و روستا و شهر) در دوره‌های مذکور

در دوران حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی بخش عمده جمعیت ایران در این دوران در روستاها به سر می بردند. بین روستاها و شهرهای ایران در ادوار مختلف روابط دوجانب های وجود داشت. شهرها مانند همه ادوار تاریخی ایران از سه بخش کهندژ (ارگ)، شهرستان (شارستان) و شهر بیرونی (رَبَض) تشکیل می شد، با این تفاوت که شهر بیرونی در دوره سلجوقی بیش از ادوار پیشین گسترش یافت. این اتفاق به دلیل رشد مناسبات شهری و افزایش جمعیت شهرها رخ داد. همراه با این تحول، عناصر شهر اسلامی مانند مسجد و بازار به شهر بیرونی منتقل شدند و در کنار هم قرار گرفتند. شهرهایی که مرکز یک ناحیه محسوب می شدند، به دلیل وجود نهادهای اداری و نیز به دلیل اهمیت سیاسی اجتماعی که داشتند، بیش از دیگر شهرها شاهد توسعه جغرافیایی، افزایش جمعیت و توسعه عناصر شهری بودند.

در دوره سلجوقی به دلیل رشد شهرنشینی و توسعه مناسبات شهری طبقه بازرگان شهری بیش از پیش اهمیت یافت و بازرگانان به یکی از مهم ترین گروه های اجتماعی تبدیل شدند. در شهرها مشاغل و حرفه های گوناگونی وجود داشت. ری، اصفهان، مرو و نیشابور از جمله شهرهای مهم این دوران بودند.

یافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی

یافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی این دوره را عمدتاً پیروان اهل تسنن تشکیل می دادند. به جز پیروان تسنن، شیعیان دوازده امامی (امامیه) نیز در شهرهای ایران پراکنده بودند و در برخی نقاط اکثریت داشتند. در برخی شهرهای ایران سادات علوی نیز زندگی می کردند. بیهق، ری، گرگان، ساری و قم از جمله مهم ترین مراکز شیعه نشین ایران بودند. پیروان مذهب اسماعیلی که به امامت اسماعیل فرزند امام جعفر صادق(ع) پس از آن حضرت اعتقاد داشتند، نیز در شهرها و روستاهای ایران پراکنده بودند. این گروه مهم ترین مخالفان خلافت عباسی و دو حکومت غزنوی و سلجوقی بودند و به همین دلیل همیشه از سوی حکومت مورد تعقیب و آزار قرار داشتند. از وجود پیروان ادیان مسیحی، یهودی و زرتشتی در برخی شهرهای ایران نیز گزارش هایی در دست است. در این عصرگاه اختلافات و منازعاتی میان پیروان بعضی از فرقه ها و مذاهب اسلامی در برخی از شهرها و مناطق پیش می آمد. دخالت سوء حکومت ها به ویژه غزنویان و سلجوقیان در امور مذهبی و جانبداری آنها از یک فرقه و مذهب و دشمنی شان با فرقه و مذهب دیگر، به این اختلافات و درگیری ها دامن می زد.

اوضاع اقتصادی

وضعیت کشاورزی

در عصر حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی نیز مانند دیگر دوره های تاریخی، **کشاورزی** مهم ترین و اصلی ترین فعالیت اقتصادی مردم ایران به شمار می رفت.

یکی از تحولات چشمگیر دوران حاکمیت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان **زوال موقعیت اقتصادی و اجتماعی دهقانان در ایران بود.**

وضعیت مالکیت

مالکیت زمین در تاریخ ایران همواره یکی از مسائل مهم به شمار می رفته است. در طول تاریخ شکل‌های مختلف مالکیت بر زمین وجود داشته که در دوره‌های مختلف دچار تغییراتی شده است.

مالکیت شخصی بر زمین بسیار محدود و ناپایدار بود و چنین املاکی همواره در معرض مصادره فرمانروایان و مأموران آنان قرار داشت. عمده‌ترین شکل مالکیت زمین در ایران، مالکیت دولتی یا دیوانی بود که از دوران باستان در ایران رواج داشت. در دوران اسلامی همچون گذشته، بخشی از زمین‌ها در قبال خدمت نظامی، اداری و... به افراد داده شد. در عصر سلجوقی با تدبیر نظام‌الملک نظام اقطاع که پیش از سلجوقیان و خصوصاً در حکومت آل بویه و در غرب ایران رایج بود، گسترش یافت.

اقطاع به انواع مختلف واگذاری زمین به افراد نظامی یا صاحبان مشاغل دیوانی گفته می شد. نظام‌الملک با هدف نظارت و آباد کردن زمین‌هایی که از ادوار پیشین بایر و بلااستفاده باقی مانده بود، در توسعه نظام اقطاع نقش مهمی ایفا کرد. گرچه این سیاست در ابتدا نتایج و عواید مثبتی برای حکومت داشت، اما پس از نظام‌الملک به دلیل تمایل تدریجی صاحبان اقطاع به استقلال، سبب جدایی مناطقی شد که زمین‌های اقطاعی در آن‌ها قرار داشتند و نهایتاً به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد. نوع دیگر مالکیت که به تدریج در این دوران در ایران توسعه یافت، زمین‌های وقفی بود.

مهمترین کارکردهای اقتصاد شهری
تولید، مبادله و توزیع انواع کالا و
محصولات زراعی و نیز دریافت بهره
مالکانه از کشاورزان و صنعت گران
خرده پای شهری از جمله مهم‌ترین
کارکردهای اقتصاد شهری این دوره
بود.

وضعیت تجارت و پیشه وری

در دوره سلجوقی تجارت داخلی و خارجی ایران به طور چشمگیری رشد کرد. گسترش قلمرو، برقراری نظم و امنیت، ایجاد راه های جدید و توسعه حمل و نقل و وجود نظام دیوانی کارآمد از جمله عواملی بودند که به رشد تجارت کمک کردند. با رونق تجارت، شهر و شهرنشینی نیز رشد یافت. بازارها به عنوان قلب تپنده شهر رو به توسعه گذاشت. سنگ های قیمتی، انواع منسوجات، برخی محصولات کشاورزی پرفروشی، برخی اشیای فلزی، ظروف سفالی و انواع ظروف شیش های در داخل و خارج از مرزهای ایران مبادله و خرید و فروش می شدند. صرافان که وظیفه انجام معاملات پولی و تسهیل مبادله کالاها را به عهده داشتند، نقش مهمی در توسعه تجارت خارجی ایفا کردند.

زبان، علم و آموزش

وضعیت زبان و ادب فارسی از قرنهای چهارم تا هفتم هجری قمری

قرن های چهارم تا هفتم، دوران توسعه زبان و ادبیات فارسی و ظهور بزرگ ترین نویسندگان و شاعران زبان فارسی است. تلاش های دیوان سالاران ایرانی در تبدیل زبان دستگاه اداری غزنویان از عربی به فارسی که در دوره سلجوقی عملاً رسمیت یافت و تمایل علما و دانشمندان این دوره به نوشتن آثار خود به زبان فارسی نیز در رونق و توسعه زبان و ادبیات فارسی نقش بسزایی داشت. در عصر غزنوی شعر فارسی به اوج خود رسید و حکیم فردوسی شاهنامه را که نماد هویت ایرانی و زبان فارسی است سرود و ابوالفضل بیهقی یکی از بزرگ ترین شاهکارهای زبان فارسی، یعنی تاریخ بیهقی، را نوشت.

در همین دوره آثار فراوانی در تاریخ، طب، ریاضیات، نجوم و فلسفه به زبان فارسی نگاشته شد. در عصر سلجوقی این روند رشد سریع تری به خود گرفت. با رشد شهرها، تأسیس و توسعه مراکز آموزشی و توسعه نقش و نفوذ روزافزون دیوان سالاران ایرانی در دستگاه اداری حکومت سلجوقی و جذب شعرا و نویسندگان به دربارهای مختلف، فرصت مناسب برای توسعه هر چه بیشتر زبان و ادبیات فارسی فراهم آمد. شعر فارسی ب هویژه در انتهای دوره سلجوقی به رونق و شکوفایی فراوانی دست یافت. سنایی، انوری، خاقانی و عطار از مشهورترین شاعران و نویسندگان عصر سلجوقی و خوارزمشاهی بودند.

وضعیت علم

دوران طولانی حکومت سلسله‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی همزمان شاهد تکوین و اوج‌گیری فلسفه و علوم طبیعی و نیز افول تدریجی این علوم بود. در این دوران، دانشمندان بسیار بزرگی فعالیت علمی می‌کردند. در دوره غزنوی ابوریحان بیرونی در نجوم و جغرافیا، ابن سینا در فلسفه و طب، در دوره سلجوقی ابوالعباس لوکری و خیام نیشابوری در ریاضیات و نجوم، شهاب‌الدین سهروردی و امام فخر رازی در فلسفه و سید اسماعیل جرجانی در پزشکی از جمله معروف‌ترین این دانشمندان بودند. علوم دینی در قیاس با فلسفه و علوم طبیعی، به دلیل حمایت‌های حکومتی و نیز برتری موقعیت علمای مذهبی از جایگاه برتری برخوردار شد.

مهمترین مراکز آموزشی

با حمایت حاکمان و دولتمردان غزنوی و سلجوقی مراکز و مؤسسات آموزشی که بیش تر به **علوم دینی** اختصاص داشت گسترش یافت. نظامیه ها که به همت **خواجه نظام الملک توسی** در شهرهای مهم **چون بغداد و اصفهان و نیشابور** ساخته شدند، از این جمله بودند. این مدارس که اختصاص به **تدریس فقه شافعی و دانش‌های وابسته به آن** داشت بعدها الگوی بسیاری از نهادهای آموزشی دینی در دیگر نقاط دنیای اسلام و کشورهای غربی گردیدند. پس از **نظام الملک**، مدیران و مدرسان نظامیه ها **توسط سلطان یا خلیفه** تعیین می شدند. **امام محمد غزالی** از جمله مهم ترین و معروف ترین عالمانی بود که در این مدرسه درس خواند و درس داد. **آخرین نظامیه تا حمله هلاکوخان** در سال ۵۶۵ ق به **بغداد** که به نابودی آن انجامید، فعال بود.

هنر و معماری

وضعیت معماری

از عصر غزنوی بعضی کاخ‌ها و بناهای برج مانند که آرامگاه مشاهیر عصر خود بودند، باقی مانده که در خور توجه‌اند.

دوره سلجوقی یکی از دوره‌های مهم هنر اسلامی تلقی می‌شود. گسترش ارضی، حکومت فراگیر، توسعه شهرنشینی، رشد اقتصادی و حمایت دولتمردان و برخی حکام در شکوفایی هر چه بیش‌تر هنر و معماری این دوره تأثیر به‌سزایی داشت. مسجد، مدرسه، کاروانسرا و نیز مقابر از جمله بناهایی بودند که در آن دوره توسط معماران ایرانی ساخته می‌شدند.

مسجد جمعه اصفهان که اولین مسجد چهار ایوانی در ایران است، الگویی برای معماران مساجد در ادوار بعدی شد. کاشی‌ها و گچبری‌ها و تزیینات به‌کار رفته در این مسجد نیز به‌عنوان نمونه‌ای عالی از هنر این دوره محسوب می‌شوند.

هنر در عصر غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان

فلزکاری در عصر سلجوقی یکی از درخشان‌ترین دوران خود را در تاریخ ایران پشت سر گذاشت. آثار فلزی با تزیینات فراوان به صورت قلمزنی و نیز قالبی در مقیاس فراوان تولید و گاهی اوقات به خارج از قلمرو سلجوقی صادر می‌شدند. شیوه‌های تولید و تزیین فلزکاری عصر سلجوقی به دلیل غنای خود بعداً به سرزمین‌های غرب قلمرو اسلامی انتقال یافت.

هنر سفالگری گرچه به کیفیت دوره سامانی نرسید اما با استفاده از نقوش جانوری و گیاهی توسعه یافت و مراکز مهم سفالگری عصر سامانی از شرق ایران یعنی **نیشابور و سمرقند** به تدریج به مناطق مرکزی مانند **کاشان** انتقال یافت.

هنر کاشی‌کاری نیز در کنار توسعه معماری در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از **نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و نیز نقوش هندسی** برای تزیین بناهای مذهبی و غیر مذهبی کاربرد فراوانی یافت.

پرسش‌های نمونه

- ۱- اهداف محمود غزنوی از حمله به هند چه بود؟
- ۲- با تصرف بغداد توسط سلجوقیان چه تقسیم‌بندی عملی در جهان اسلام رخ داد؟
- ۳- نظام‌الملک چه اهدافی از تقویت و توسعه نظام اداری در عصر سلجوقی داشت؟
- ۴- بافت مذهبی شهرهای ایران در دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان را به اختصار توضیح دهید.
- ۵- عواملی که در توسعه تجارت داخلی و فراسرزمینی در دوره سلجوقی نقش داشت چه بودند؟
- ۶- چه عواملی در بروز منازعات سیاسی مذهبی دوره ترکان نقش داشت؟
- ۷- عوامل مؤثر بر رشد هنر و معماری در دوره سلجوقی کدامند؟